

**ΑΙ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ
ΤΟΥ
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ**

**ΕΡΑΝΙΣΜΑ
ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ**

**ΥΠΟ
Κ. Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ**

Πίνακας περιεχομένων

[Α'].....	3
[Β'].....	5
[Γ'].....	8
[Δ'].....	9
[Ε'].....	11
ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ.....	16

www.pentalofo.gr

Την 10 Ἀπριλίου 1770 το Μεσολόγγι προσεφέρθη ὀλοκαύτωμα εἰς τὸν βωμὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας. Ἀλλ' ἀνεγεννήθη ἀπὸ τὴν τέφραν του, ξαναγενδρώθη καὶ μετὰ 50 ἀκριβῶς χρόνια, τὴν νύκτα τῆς ἰδίας ἡμέρας, τὴν νύκτα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, ποῖα μοιραία σύμπτωσις, ἐπρόσφερον εἰς τὸν αὐτὸν βωμὸν τὴν μεγαλυτέραν θυσίαν, ἀπὸ ὅσας ὁ κόσμος εἶδε καὶ θὰ ἴδῃ ἴσως.

[Α´]

Τὸ Μεσολόγγι εἶναι πόλις νέα. Ἡ κτίσις της δὲν εἶναι γνωστή. Ἡ ἀρχαιότερα περὶ αὐτοῦ γνωστή μοι μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Ἐνετοῦ Παρούτα, ἱστορικοῦ τῆς περιφήμου ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου (1571), ὁ ὁποῖος περιγράφων τὰς πρὸ τῆς συμπλοκῆς κινήσεις τοῦ χριστιανικοῦ στόλου λέγει «πρώτη ἡ ναυαρχὸς διέκρινε τὸν ἐκ Ναυπάκτου ὀρμήσαντα Τουρκικὸν στόλον, μόλις αὕτη ἔκαμψε τὸ ἀκρωτήριο, ποῦ εἶναι τὰ ἰχθυοτροφεῖα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζον Μεσολόγγι».

Ὁ Ἰσπανὸς περιηγητὴς Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης περιηγηθεὶς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1153 ἀναφέρει μόνον τὸ Νατολικὸν (Αἰτωλικὸν), ὁ δὲ Πορτουλάνος, τὸν ὁποῖον ἐξέδωκεν εἰς τὴν Βενετιαν (1573) ὁ Τάγιας, ὁ ἐπίσημος λιμενοδείκτης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ἀναφέρων καὶ τοὺς πλέον ἀσημάντους λιμένας καὶ ὄρμους χάριν τῶν ταξιδευόντων πλοίων, εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς Ἐπαρχίας τοποθετεῖ τὸ Νατολικὸν εἰς τὸ μέρος, ὅπου εὐρίσκεται τὸ ἰχθυοτροφεῖον Θολή, καὶ τὸν Γαλατῶν, ὅπου τὸ σημερινὸν Κρουονέρι. Καὶ οἱ πρῶτοι χάρται μόνον τὸ Νατολικὸν ἐπίσης σημειώνουν παρὰ τὴν Θολήν.

Πρὸ τοῦ Μεσολογγίου ἐκτείνεται ἡ λιμνοθάλασσα μετὰ τὰς ἀναριθμήτους νησίδας της. Καὶ τὸ μέρος ὅπου εὐρίσκεται ἡ πόλις νησίδας ἄλλοτε ἀπετέλει. Τὴν λιμνοθάλασσαν ὁ Στράβων, ὁ Σπύρος Τρικούπης καὶ ἡμεῖς σήμερον ὀνομάζομεν λίμνην. Ἡ λίμνη ἰταλιστὶ λέγεται lago καὶ ὁ πληθυντικὸς της κάμει laghi. Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου (ἤμπορεῖ νὰ ᾔσαν Φλωρεντῖνοι ἢ Μελιταῖοι· τὰ παράλια ταῦτα ἐλυμαίνοντο ἄλλοτε οἱ ξένοι πειραταὶ θὰ εἶπαν εἰς τὴν γλῶσσῶν των ὅτι κατοικοῦν Mezzolaghi, ἐν μέσῳ δηλ. λιμνῶν, καὶ εἰς τὴν συνοικισθεῖσαν πόλιν ἐδόθη τὸ ὄνομα Mezzolaghi, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐξηλλήνισαν εἰς Μεσολόγγιον. Καὶ διὰ τοῦτο ἴσως ὁ Γεωγράφος Μελέτιος «ὁ περίεργος περιηγητὴς» διορθῶνων τὸ ὄνομα του προσθέτει ὅτι καλύτερον νὰ τὸ ὀνομάζωμεν Μεσολόγγιον.

Το Μεσολόγγι ἦτο ναυτικὴ πόλις. Το χρονικὸν του Μάτση (1692) ἀναφέρει ἀφίξεις πλοίων τοῦ Μεσολογγίου εἰς Ζάκυνθον. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἰθάκης σώζονται αἱ πρὸς τὸ Ὑγειονομεῖον ἀπὸ τοῦ 1710 γενόμενα καταθέσεις τῶν καταπλεόντων πλοίων. Ἐκ τούτων πολλὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι φέρουν γνωστὰ Μεσολογγιτῶν ὀνόματα. Το 1735 ἀναφορὰ Μεσολογγιτῶν πρὸς τὸν Ναυτικὸν Διοικητὴν τῆς Ζακύνθου ζητεῖ νὰ διορισθῇ ἐκεῖ πρόξενος των ὁ κόμης Φραγκ. Ρώμας, χάριν τῶν ναυτικῶν των συμφερόντων. Εἰς δὲ τὸ 1735 κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Χ. Φιλητά «Περὶ τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Γραικῶν ἐν Τεργέστη» εὐρίσκονται πλοῖα Μεσολογγίτικα εἰς Σενεγάλην, ὅπου πληροφορηθέντες ὅτι Κάρολος ὁ ΣΤ' εἶχε κηρύξει ἐλεύθερον τὸν λιμένα τῆς Τεργέστης

συνέδεσαν ἐμπορικὰς σχέσεις μεταξύ Τεργέστης καὶ Μεσολογγίου, εἰσήγαγον πρῶτοι τὴν σταφίδα εἰς τὴν ἐκεῖ ἀγορὰν, ἐγκατέστησαν ἀντιπρόσωπον τὸν Μεσολογγίτην Ἄθ. Τζάλλαν «καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ δεύτερος Γραικὸς ἀλλὰ πρῶτος Ἕλλην ἔμπορος, ὅπου ἐστηρίχθη εἰς τὴν Τεργέστην».

Ἄλλὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχε φθάσει εἰς ναυτικὴν ἀκμὴν μὲ ὄλον τὸ σκότος καὶ τὴν βαρβαρότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐγινε τόπος ναυπηγείου, ἀπέκτησε 80 περίπου κομμάτια καράβια, καὶ 350 τόνων χωρητικότητος, τὴν πρώτην ποῦ ἀνεφάνη καὶ ἐναυπηγήθη εἰς τὴν τουρκοκρατούμενην Ἑλλάδα ναυτικὴν δύναμιν, ἐξῆγεν εἰς μακρινὰς χώρας τὰ προϊόντα του, τὰ δὲ πλοῖα του. ἐταξίδευσον καὶ εἰς τὰς πλεόν μεμακρυσμένας ἄκρας τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Οἱ πρόξενοι τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἀποδίδουν τὴν πτῶσιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐνετικῆς ἐμπορίου εἰς τὴν πρῶτον τοῦ ναυτικοῦ τοῦ Μεσολογγίου. Ἀπέκτησε πλοῦτον πολὺν καὶ ἤσθάνθη τὴν ἀνάγκην τῆς μορφώσεως τῶν τέκνων του. Ἐσύστησε περὶ τὸ 1750 σχολεῖον, τὸ ὁποῖον οἱ Παλαμάδες προήγαγον εἰς Σχολὴν τοῦ Γένους.

Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης εὐρίσκει καὶ τοὺς Μεσολογγίτας ἐγρηγοροῦντας. Ὁ σχολαρχῶν τότε Παναγιώτης Παλαμᾶς μετταβαίνει πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἀλεξίου Ὁρλώφ. Ἐνθουσιώδης δὲ ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ποῦ ἦτο ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, πείθεται εἰς τὰς μεγάλας τοῦ Ρώσσου ὑποσχέσεις καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν του μεταδίδει εἰς τοὺς συμπολίτας του. Ἐνστερνίζονται ἀμέσως τὸ κίνημα, ἀποδιώκουν τοὺς Τούρκους, συνιστοῦν Κυβέρνησιν ἀπὸ τοὺς Π. Παλαμᾶν, Ἄνδρ. Καλογερῶν καὶ Ἀ. Γουλιμῆν, ὀπλίζονται ἐκ τοῦ προχείρου καὶ περιταγρῶνουν τὴν πόλιν. Ἀπειράριθμοι Ἀρβανῖτες κατακλύζουσι τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Ὁ Σταθᾶς, ὁ Γεροδήμος, ὁ Μπουκουβάλος, ὁ Καρακίτσος καὶ ὁ Κοντογιάννης, ἄρματωλοὶ τοῦ Βάλτου, τῶν Ἀγράφων, τοῦ Καρπενησίου καὶ τῆς Ὑπάτης, διὰ νὰ διατηρήσουν τὰ ἄρματωλίκια τῶν συνθηκολογοῦν μαζί των καὶ τοὺς ἀφήνουν ἐλευθέρως νὰ διαβοῦν. Μόνος ὁ Χρῆστος Γρίβας, ὁ ἄρματωλὸς τοῦ Ξηρομέρου, ἀπόγονος τοῦ Μπούα, τοὺς σταματᾷ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ τοὺς κτυπᾷ. Ἄλλ' ἀνωφελῶς, ἔνεκα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐπιδρομέων. Χύνονται οἱ Ἀρβανῖτες τότε εἰς τὸ Μεσολόγγι, τὸ περικυκλῶναι ἀπὸ τὴν θάλασσαν ὁ πολυἀριθμὸς στόλος τῶν Δουλιχινιωτῶν καὶ Σκοδριάνων, οἱ Μεσολογγίται, ἀπαράσκευοι ποῦ ἦσαν καὶ ἐγκαταλελειμμένοι ποῦ ἔμεναν, ὑφίστανται ὅλας τὰς συνεπείας τοῦ ἀπερισκέπτου τολμήματός των.

Ἐκτὸς τῶν φοβερῶν συμφορῶν ποῦ ὑπέστησαν, καὶ αἱ ὁποῖαι κατὰ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ Π. Παλαμᾶ «οὔτε λόγῳ ῥηταὶ οὔτε ἀκοῇ φορηταὶ ὑπῆρξαν» καὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας κατὰ τὸ πιστοποιητικὸν τῶν ἐν Ζακύνθῳ ἀρχιερέων «μόλις καὶ μονοχίτωνες ἐλυτρώθησαν καὶ αὐτῶν τῶν πρὸς ζωάρκειαν ὑστερούμενοι» εἶδον καὶ τὸ ναυτικὸν των, τὴν 10ην Ἀπριλίου 1770, νὰ πυρποληθῆ ἀπὸ τὸ ἐχθρικόν, ἀφοῦ ἐπὶ ἐβδομάδα ὀλόκληρον εἶχεν ἀντισταθῆ κατὰ τούτου.

Ὁ Ross, πρόξενος τῆς Γαλλίας εἰς Πάτρας, ἔγραφε πρὸς τὸν πρέσβυν του, τὸν δοῦκα τοῦ Choiseul ὅτι ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καὶ νύκτας ἔβλεπον ἀπὸ τὰς Πάτρας τὴν πόλιν τοῦ Μεσολογγίου καιομένην καὶ τὰ 80 πλοῖα του πυρπολούμενα καὶ ὅτι οἱ δωδεκακισχίλιοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους του ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν σφαγὴν καταφυγόντες εἰς τὴν Ἐπτάνησον.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν ταύτην τὸ Μεσολόγγι ἀναζῆ. Κατασκευάζονται εἰς τὰ ναυπηγεῖα τοῦ 60 καινούρια καράβια. Συγκεντρώνουν νέον πάλιν πλοῦτον οἱ Μεσολογγῖται. Ὁ Ἄγγλος Dodwel θαυμάζει τὴν ὠραιότητα τῶν Μεσολογγιτισσῶν καὶ τὴν πολυτέλειαν τῆς ἐνδυμασίας των. Οἱ Παλαμάδες ἐπαναρχίζουν τὸ μέγα ἔργον των. Εἰς τὸν σχολαρχοῦντα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Γρηγ. Παλαμᾶν λέγει ὁ ἴδιος Dodwel ὅτι καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πλούσιοι Ἕλληνες ἔστελναν τὰ τέκνα των διὰ νὰ διδαχθῶν τὰ Ἑλληνικά γράμματα. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Σατράπης τῶν Ἰωαννίνων εἶχε προσλάβει διὰ τὸν μικρότερόν του υἱὸν Σελίμ καὶ τοὺς ἐγγόνους του Σελίμ καὶ Ἰσμαήλ Μεσολογγίτας διδασκάλους, τοὺς Εὐσ. Καλογεράν καὶ Δ. Καψάλην, ἀξιολόγους δὲ Ἑλληνιστὰς κατὰ τὸν Holland. Ἡ Παλαμαία σχολὴ ἔβγαλε περὶ τοὺς ἑκατὸν διδασκάλους, οἱ ὅποιοι ὡς ἱεραπόστολοι τῆς Μεγάλης Ἰδέας διεχύθησαν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐπροπύνησαν τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν ἐπαρεσκεύασαν διὰ τὸν μέγalon ἀγῶνα του.

Ἀλλὰ τὸ νέον ναυτικόν του ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς 19ης Ἐκατονταετηρίδος διελύθη ἔνεκα ἐμπορικῶν λόγων. Τοῦ ἔμειναν ὅμως οἱ ναῦται, τῶν ὁποίων ἡ θάλασσα εἶχεν ἀποσκληρύνει τὰ σώματά των· καὶ ἡ ἀγριότης τοὺς εἶχε καταστήσει ἀτρομήτους εἰς τοὺς κινδύνους. Οἱ ναῦται, οἱ ὅποιοι εἰς τὰς μετὰ τῶν τυράννων συμπλοκάς εἶχον καταστῆ δεινοὶ πυροβοληταί. Εἰς αὐτῶν τὰ ἀνδρικόα χέρια ἀπὸ τοῦ 1822 μέχρι τοῦ 1826 εἶχε τὸ Μεσολόγγι ἐμπιστευθῆ τὴν τιμὴν του καὶ τὰ κανόνια του, αὐτοὶ δὲ με ὅλον τὸ σθένος τῆς ἀνδρείας των καὶ με ὅλην τὴν φωτιὰν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ των ἀντετάχθησαν ἀπὸ τὶς Τάπιες τοῦ Μεσολογιοῦ κατὰ τοῦ πυρὸς τῶν κανονιῶν τοῦ Βρυώνη, τοῦ Κιουταχῆ καὶ τοῦ Μπραϊμῆ καὶ κατὰ τῆς ἀγρίας λύσεως τῶν ἀγρίων ὀρθῶν των. Ἀλλὰ καὶ τὴν ναυτικὴν των δεξιότητα εἶναι ἐπαρκὲς νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ ἐξῆς γεγονός, τὸ ὁποῖον παραλαμβάνομεν ἀπὸ τὰ «Ἑλληνικά Χρονικά» 1ης Νοεμβρίου 1825. «Τὰ ἀπὸ τοῦ κόλπου Παλαιῶν Πατρῶν χθὲς ἐκπλεύσαντα ἑπτὰ ἐχθρικά καράβια ἀπαντήθησαν σήμερον ἀπέναντι τοῦ ἀκρωτηρίου Πάπα με τρία μικρὰ ἔνοπλα ἰδικὰ μας πλοῖα, διοικούμενα παρὰ τῶν κυβερνητῶν Κωνσταντῆ Τρικούπη, Χρυσάνθου Μωραϊτάκη καὶ Δημ. Παναγιώτη. Ἦλθον λοιπὸν εἰς ναυμαχίαν, ἣτις ἐπεκράτησε δύο περίπου ὥρας. Ἀπίθανον ἴσως ἤθελε φανῆ νὰ διακηρύξωμεν ὅτι ἡ νίκη τῆς ἀνίσου ταύτης ναυμαχίας ἔκλινεν εἰς τὸν ὀλιγάριθμον τοῦτον στολίσκον μας καὶ ὅτι τὰ ἐχθρικά καράβια συνιστάμενα ἀπὸ μίαν κορβέταν, δύο βρίκια καὶ τέσσαρας γαλέτας διέλυσαν τὴν γραμμὴν των καὶ ἠναγκάσθησαν με καταισχύνῃ των νὰ εἰσέλθουν πάλιν εἰς τὴν σκέπην του φρουρίου Π. Πατρῶν πυροβολοῦντα ἀπὸ τὴν πρύμην. Εἶναι ἀληθέστατον μόνον τοῦτο καὶ θέλει ἴσως μαρτυρήσει τὰ λεγόμενά μας με περισσοτέραν μάλιστα ἔμφασιν ὁ διοικητὴς ἐνὸς Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ βρικίου, ὅστις ἐστάθη μακρόθεν θεατὴς τοιαύτης μάχης.

[Β´]

Τὸ ἐπίσημον πολεμικὸν σάλπισμα εἰς τὸ Μεσολόγγι ἤχη πάλιν τὴν 20 Μαΐου 1821. Οἱ Μεσολογγῖται ἀποδιώκουν τοὺς Τούρκους, καταλαμβάνουν τὸ Διοικητήριον, ὑψώνουν ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἐπαναστατικὴν σημαίαν καὶ διορίζουν ἀρχηγὸν τὸν Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικαν. Ὁ ἀρχηγὸς κατανοεὶ ἀμέσως τὴν στρατηγικότητα τῆς πατρίδος του, ἐγκαθιστᾷ φρουροὺς εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ Προκοπάνιστον, τὰς μόνους τότε τῆς

λιμνοθαλάσσης εισόδους, ἐνεργεῖ συνδρομὰς καὶ μὲ χρήματα μόνον τῶν Μεσολογγιτῶν ὀχυρώνει καὶ περιταφρώνει τὴν πόλιν. Αἱ γενόμεναι συνεισφοραὶ ἀνήλθον εἰς 36.000 σημερινῶν δραχμῶν, διακρίνονται δὲ διὰ τὰς μεγαλύτερας καταβολὰς των οἱ Ἰωάννης Τρικούπης, Δημητράκης Πλατύκας, Μῆτσος Τζιντζιλόνης, Στᾶμος Σιδέρης καὶ Ἀναστ. Παλαμᾶς.

Ἐφοδιάζει τὴν πόλιν μὲ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια, ἀποστέλλει τὰ γυναικόπαιδα εἰς τὸν Κάλαμον καὶ δὲν φεύγουν οἱ κάτοικοι, ἀλλὰ περιμένουν τὸν ἐχθρόν.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον δεῖξει τὴν φιλοπατρίαν των καὶ τὸ πολεμικόν των μένος λαβόντες μέρος ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν των εἰς ὅλας τὰς κατὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἐκστρατείας καὶ δώσει δείγματα τῆς ἀπαραμίλλου ἀνδρείας των, διότι εἰς τὸ Βασιλάδι πεντήκοντα Μεσολογγίται ναῦται ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν των εἶχον τρέφει εἰς φυγὴν τὴν 20ὴν Ἰουλίου 1822 τὴν κραταιότεραν Τουρκικὴν μοῖραν ποῦ ἐφάνη εἰς τὰς Ἑλληνικὰς θαλάσσας, καὶ διότι κατώρθωσαν κατόπιν νὰ ἐμποδίσουν μὲ τὸν Μακρὴν ἀπόβασιν εἰς τὴν Μαύρην Ἀλυκὴν (Τρικούπη Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστ. Τόμ. Β' σελ. 228, 229). Το κατόρθωμα ἐκεῖνο, ἂν, ὑπὸ ἔποψιν ἡρωϊσμοῦ, δὲν εἶναι κατώτερον τῶν 131 ὑπερασπιστῶν τῆς Κλεισόβης καὶ τῶν 100 τοῦ Χανιοῦ τῆς Γραβιάς, δὲν εἶναι ἀνώτερον ὡς πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν ὠφέλειαν; Ἡ ἄκαιρος πτώσις τοῦ Μεσολογγίου θὰ κατέστρεφε τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα, ὡς ἐν τέλει θὰ δεῖξωμεν. Καὶ μόνη δὲ ἡ πράξις αὕτη δὲν ἦτο ἱκανὴ νὰ ἀνυψώσῃ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν τὸ ὄνομα ἐκεῖ ποῦ δικαίως ἡ ἀθανασία ἔφερε τοῦ Τζαβέλλα καὶ τοῦ Ἀνδρούτσου τὰ δοξασμένα καὶ μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ γραπτὴ ἱστορία ἀποδίδει εἰς τὸν Μαυροκορδάτον τὴν ἔμπνευσι τοῦ νὰ γίνῃ τὸ Μεσολόγγι τόπος ἀμύνης. «Ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Μπότσαρης ὁ Τσόγκας, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι πιστοὶ ὀπλαρχηγοὶ κατέλαβον, λέγει ὁ Τρικούπης, (μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Πέτα) διαφόρους θέσεις ἐπ' ἐλπίδι ἀντιστάσεως, ἀλλ' ἀδύνατοι ὄντες ἐνώπιον τόσων δυνάμεων ἠναγκάζοντο ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ ἐχθροῦ νὰ ὑποχωρῶσιν. Ἡ τελευταία θέσις, ἣν κατέλαβον, ἦτο τὸ Κεφαλόβρυσον δύο ἡμισυ ὥρας μακρὰν τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου διέμειναν 4 ἡμέρας.

Ἀλλὰ καὶ ταύτην ἐγκατέλειψαν, ἐπελθόντων τῶν ἐχθρῶν τὴν 21ην Ὀκτωβρίου, καὶ ἐσκορπίσθησαν. Καὶ οἱ μὲν ἐντόπιοι ὀπλαρχηγοὶ ἀνέβησαν εἰς τὰ βουνά, ὁ δὲ Κίτσος καὶ ὁ Μπότσαρης, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὀπλαρχηγίας, εἰσῆλθον καταδιωκόμενοι ἀπὸ τὸν ἐχθρόν καὶ κακῶς ἔχοντες εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου εἶχε καταφύγει τέσσαρας ἡμέρας πρότερον καὶ ὁ Μαυροκορδάτος ...» Μηδὲν γενναῖον μηδ' εὐτυχές προσδοκῶντες οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ τὸν Μαυροκορδάτον μετὰ τὰ πρὸ μικροῦ ἐν τῇ Αἰτωλοακαρνανίᾳ συμβάντα τὸν ἐσυμβούλευσαν νὰ μὴ κινδυνεύσῃ ἀνωφελῶς, ἀλλὰ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ μέρη ἐκεῖνα. «Ἄν τὰ ἐγκαταλείψωμεν ἡμεῖς, ἀπεκρίθη ὁ Μαυροκορδάτος, διέρχονται οἱ ἐχθροὶ ἀκωλύτως, κυριεύεται ἡ εἰσέτι δεινοπαθοῦσα Πελοπόννησος καὶ τὸ πᾶν ἀπόλλυται. Ἐγὼ θὰ ἀποθάνω ἐδῶ» «Καὶ ἐγὼ ἀνεφώνησεν ὁ Μᾶρκος». Οἱ λόγοι οὗτοι ἐχρησίμευσαν ὡς θεμέλιος λίθος τῆς ἐν Μεσολογγίῳ ἐγκατεργασίας.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν φαίνεται ἀληθές. Ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην ὀφείλεται εἰς τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τὸν ἀρχηγόν των Ραζῆ-Κότσιαν. Ὁ Μαυροκορδάτος ἐθεώρησεν ἀπ' ἀρχῆς ἀδύνατον τὴν ἐν Μεσολογγίῳ ἄμυναν. Καθ' ὄν χρόνον οἱ Μεσολογγίται ὠχύρωνον ἰδίαις αὐτῶν δαπάναις τὴν πατρίδα των, ὁ Μαυροκορδάτος ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀρχιστράτηγον τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Γεωρ. Νικολοῦ,

τον Βαρνακιώτην. «Πόσον μὲ ἐτάραξεν ἡ διάλυσις τοῦ στρατοπέδου του Πλατάνου εἶναι ἀδύνατον νὰ σὲ τὸ περιγράψω καὶ μάλιστα ὅταν εἶδα τὸ μωρὸν καὶ ἀνόητον σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἔγεινα ἄλλος ἐξ ἄλλου. Ἔγραφα καὶ εἰς τὸν Μακρῆν καὶ εἰς ὅλους ὄσους ἐστοχάσθην νὰ γράψω ἀποδεικνύων ὅτι τὰ φυσικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ διαφεντεύσωμεν, εἶναι ἡ Λαγκάδα καὶ τὸ Ξηρόμερον καὶ ὅταν δὲν ἤμπορέσωμεν νὰ βασταχθῶμεν εἰς τὰ γεφύρια, τὰ περάσματα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὰ δυνατὰ μέρη του Βλαχοῦ καὶ ὅχι ἐν ταῖς χώραις ὅπου καὶ δέκα χαντάκια ἂν κάμωμεν δὲν κατορθώνομεν τίποτε». Ἄλλ' οὔτε καὶ ὅταν ἐπῆγεν εἰς τὸ Μεσολόγγι μετέβαλε γνώμην, διότι ἄλλως εἶχε καιρὸν νὰ εἰδοποιήσῃ εἰς Κεφαλόβρυσον τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς, ὅπως συγκεντρωθῶν καὶ αὐτοὶ ἐκεῖ. Εἰς Μεσολόγγι εἶχε μεταβῆ τὴν 17ην καὶ οἱ ἀρχηγοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ Κεφαλόβρυσον τὴν 21ην. Εἶχε γίνεи μάλιστα πρότασις ἀπὸ τὸν Βλαχόπουλον νὰ καταφύγουν εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀλλ' ἀπέκρουσε ταύτην ὁ Μᾶρκος καὶ ὑπερίσχυεν.

Ὁ Μαυροκορδάτος εἶχεν εἰσέλθει εἰς Μεσολόγγιον ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς σωματοφυλακῆς του Κατσαρὸν μὲ 25 ὀπαδοὺς διὰ νὰ λάβῃ πλοῖον καὶ διαπεραιωθῆ εἰς Πελοπόννησον. Μετέβησαν δὲ κατόπιν αὐτοῦ ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ ὁ Κίτσος καὶ ὁ Μᾶρκος, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὀπλαρχηγίας, με 33 ὀπλοφόρους κακῶς ἔχοντες». Οἱ δὲ Μεσολογγῖται τοὺς ἐκράτησαν, τοὺς ἐνεψύχωσαν καὶ τοὺς ἔπεισαν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐκεῖ ἀμύνης. Οἱ Τοῦρκοι με δύναμιν 12.000 ἀνδρῶν στρατοπεδεύουν ἔξωθι τοῦ Μεσολογγίου τὴν 21ην Ὀκτωβρίου 1822, τοὺς ἠκολούθει δὲ ὁ Βαρνακιώτης, ὁ Γώγος, ὁ Ράγκος, ὁ Ἴσκος καὶ ὁ Βαλτινός. Ἐνῶ διὰ θαλάσσης τοὺς πολιορκεῖ ὁ Ἰσούφης. Καὶ τὰς πολυαριθμούς αὐτὰς δυνάμεις 300 Μεσολογγῖται ὑπὸ τὸν Ραζῆ-Κότσιαν μὲ τοὺς 60 ὀπαδοὺς του Μάρκου, τοῦ Κίτσου καὶ τοῦ Κατσαροῦ ἐπολέμησαν ἐπὶ δύο ἡμερόνυχτα καὶ ἐξηνάγκασαν, ἵνα σκεφθοῦν περὶ συνθηκολογίας. Δίδεται οὕτω καιρὸς καὶ καταφθάνουν ἐπικουρίαι. Ὑδραϊκὰ πλοῖα λύουν τὸν διὰ θαλάσσης ἀποκλεισμόν, προστίθενται καὶ ἄλλα Σπετσιώτικα, καταφθάνει πλοῖον ἐκ Λιβόρνου με πολεμοφόδια, τὰ ὁποῖα ὁ Ραζῆ-Κότσιαν εἶχε παραγγεῖλει καὶ πληρώσει ἐξ ἰδίων του (ἔχω τὰ περὶ τούτου ἔγγραφα εἰς χεῖράς μου), καὶ προσέρχονται εἰς τὸ Μεσολόγγι δισχιλίοι περίπου ὀπλοφόροι (τὸ πλεῖστον Πελοποννήσιοι καὶ ἐλάχιστοι Στερεοελλαδίται) ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην, Ζαῖμην, Δηλιγιάννην, Λόντον, Μακρῆν καὶ Τσόγκαν. Καὶ οὕτω τὸ Μεσολόγγι αἰσθάνεται ἀρκετὰς τὰς δυνάμεις του νὰ πολεμήσῃ. Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν ποὺ ἠκολούθουν τὸν ἐχθρὸν εἶδομεν τὸν Βαρνακιώτην, τὸν τέως ἀρχιστράτηγον τῆς Δυτ. Ἑλλάδος, καὶ τὸν στρατηγικώτερον ταύτης νοῦν. Μετὰ τὴν ἀτυχῆ ἔκβασιν τῆς ἐκστρατείας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἶχε κριθῆ ἀναγκαῖον νὰ μεταβῆ εἰς τὸν ἐχθρὸν νὰ διαπραγματευθῆ εἰκονικῶς τὴν ὑποταγὴν τῶν κατοίκων, ὅπως οὕτω δοθῆ καιρὸς καὶ ἐτοιμασθῆ ἀξιόμαχος δύναμις. Πρὸς τοῦτο εἶχε λάβει ἔγγραφον ἀπὸ τὸν Μαυροκορδάτον καὶ τοὺς προύχοντας τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ξηρομέρου καὶ μετέβη εἰς Ἄρταν. Ὁ Μαυροκορδάτος, ἀφ' ὅτου ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶχε συνδεθῆ στενῶτατα μὲ τὸν Βαρνακιώτην. Ἄλλ' ὅταν ἔπαυσαν νὰ εἶναι σύμφωνοι καὶ ἔστρεψε τὰς βλέψεις πρὸς τοὺς Σουλιώτας, ἐσκέφθη νὰ τὸν ἐξοντώσῃ. Πάθημα, τὸ ὁποῖον καὶ ἄλλαι κορυφαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος ὑπέστησαν. Ἐπωφελεῖται τῆς ἀπουσίας του καὶ τὸν κηρύσσει προδότην, σκοπῶν δὲ νὰ δώσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὸν Μᾶρκον Μπότσαρην πείθει τὸν Β. Ν. Βουδούρη, ἀντιπρόεδρον τῆς Βουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ προτείνει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν 11 Ὀβρίου νὰ διορισθῆ ἀρχηγὸς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ὁ Μᾶρκος ἀντὶ τοῦ ἐπαράτου Βαρνακιώτου.

Ὁ Βαρνακιώτης θυμωθείς παραμένει πλησίον τῶν Τούρκων καὶ δὲν ἐπανέρχεται νὰ διεκδικήσῃ καὶ εὖρη τὸ δίκαιόν του. Ἐν τούτοις δὲν ἐλησμόνησε τὴν ἀποστολὴν του. Αὐτὸς ἔπεισε τον Βρυώνην, ὅπως μὴ κυριεύσῃ ἐξ ἐφόδου τὸ Μεσολόγγι, ὅταν τὸ ὑπερήσπιζον μόνον 360 ἄνδρες, ἀλλὰ διαπραγματευθῆ τὴν παράδοσιν του, ἕως ὅτου ἔλθουν αἱ ἄνωθι ἐπικουρίαι, καὶ αὐτὸς κατήγγειλεν εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὴν ἀνάβασιν ποὺ ἐμελέτησαν νὰ κάμουν οἱ Τοῦρκοι τὴν νύκτα τῶν Χριστουγέννων, ὅποτε θὰ ἦσαν οἱ πολιορκούμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὄχι εἰς τὰς ἐπάλλξεις τοῦ Φρουρίου καὶ εἰδοποιηθέντες οὕτω εὐρέθησαν εἰς τὰς θέσεις των ἀποκρούσαντες τὴν νυκτερινὴν τῶν Τούρκων ἔφοδον. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ἐγκατέλειψαν τον Βρυώνην οἱ ὀπλαρχηγοὶ Βάλτου Ράγκος, Ἴσκος καὶ Βαλτινός, διὰ τοὺς ὁποίους διεδόθη ὅτι κατέλαβον τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους. Ἐπίσης διεδόθη ὅτι ἤρχετο ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα νὰ τοὺς κτυπήσῃ ὁ Ὀδυσσεύς. Φοβηθέντες οὕτω οἱ Τοῦρκοι καὶ δεκατιζόμενοι ἀπὸ τοὺς πυρετούς ἔλυσαν τὴν πρώτην πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1922.

[Γ']

Ἀλλὰ καὶ τὴν δόξαν τοῦ Μεσολογγίου ἡ γραπτὴ ἱστορία δὲν τὴν ἀπένειμεν εἰς ἐκείνους ποὺ περισσότερον ἀνήκει. Τὴν ἐπῆραν ὅλην οἱ Μποτσαραῖοι. Τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν του Larouss εἰς τὰς ἐτησίους ἐκδόσεις του ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναγράφῃ στερεοτύπως. «Μεσολόγγι, πόλις ἐπίσημος διὰ τὴν ἄμυναν, ἣν ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης ἀντέταξε κατὰ τῶν Τούρκων το 1822 καὶ 1823». Ἐνῶ χωρὶς νὰ προσκρούσω εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ αἰσθάνομαι διὰ τὸν θάνατον τὸν ἡρωϊκὸν τοῦ Μάρκου, διὰ τὴν ἡρωϊκὴν τοῦ Νότη σύνεσιν καὶ τὰς ἡρωϊκὰς τῆς οἰκογενείας του ὑπηρεσίας καὶ θυσίας, ἐπαναλαμβάνω ὅτι ὁ μὲν Μᾶρκος μὲ ὀλίγους ἄνδρας εὐρέθη τυχαίως εἰς τὴν πρώτην τοῦ Μεσολογγίου ἀντίστασιν, ὅτι ἡ ἀπόφασίς τοῦ νὰ μὴ ἀφήσῃ τὸ Μεσολόγγι τὸν Τοῦρκον νὰ διέλθῃ καὶ ἡ ἀρχικὴ ταύτης ἐκτέλεσις ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, καὶ ὑποστηρίζω με πλήρη πεποίθησιν ὅτι ὑπὸ ἔποψιν πολεμικῶν ἐν Μεσολογγίῳ ὑπηρεσιῶν ἡρωϊκώτεροι ἀπὸ τὸν Νότην καὶ τὴν ὁμάδα του ἀνεδείχθησαν οἱ Μεσολογγίται, οἱ Τζαβελλαῖοι, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι, ὅτι ἄνευ τῶν χρηματικῶν θυσιῶν τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ χωρὶς τὴν πεφωτισμένην καὶ πατριωτικὴν διάνοιαν τοῦ ἀρχηγοῦ των Ραζῆ-Κότσιακα δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ το Μεσολόγγι τῆς δόξης καὶ τοῦ θριάμβου.

Καὶ ἐν τῇ ἀκροθιγῶς γενομένη καὶ τῇ γενησομένη ἀφηγήσει τῆς ἱστορίας του θὰ τὸ ἀνεύρητε, ἐλπίζω.

Ὁ Τρικούπης ἀναγράφει ὅτι ἡ Ἐθνοσυνέλευσις τιμῶσα τὸν Μαυροκορδάτον διὰ τὴν ἐν Μεσολογγίῳ διαγωγὴν του προϋπήντησε προσερχόμενον (Ἱστορ. Τρικούπη τόμος Γ' σελ. 37). Ἀλλ' ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου θέλων νὰ καθαρῖσῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος τοῦ υἱοῦ του Ἰμπραήμ ἀπέστειλε διὰ τοῦ Κυπρίου Χαμολέοντος ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Πετρόμπεη Μαυρομιχάλην, Θ. Κολοκοτρώνην, τὸν Γεωργ. Σισίνην καὶ τὸν Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσιακαν ὑποσχόμενος δόξαν, πλοῦτη καὶ τιμάς, ἂν τοῦ παρέδιδαν τὴν Ἑλλάδα. Ποῖος ἄλλος λόγος συνέτρεχε νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ὁ Ραζῆ-Κότσιακας μαζί με τὰς κορυφὰς τῆς Πελοποννήσου παρὰ ἡ

ἔγκυρος γνώμη τοῦ ἐχθροῦ ὅτι εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἀντίστασις καὶ ἡ μὴ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Χαμολέων συλληφθεὶς παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Ραζή-Κότσικα εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ ἐδικάσθη ἐν Ναυπλίῳ ὀλόκληρος ἡ δικογραφία αὐτῆ εὐρίσκεται εἰς τὰς χεῖρας μου).

Ἐκαστον ἔτος ἡ Τουρκία ἠτοίμαζε καὶ νέαν κατὰ τῆς Δυτ. Ἑλλάδος ἐκστρατείαν. Το 1823 ἀποστέλλει δύο σώματα ἐκ 16.000 ἀνδρῶν ἐν ὄλῳ. Τὸ ἐν ὑπὸ τὸν Μουσταῆν πασσᾶν εἰσβάλλει διὰ τῆς Εὐρυτανίας καὶ τὸ ἄλλο ὑπὸ τὸν Ὁμέρ Βρυώνην διὰ τοῦ Βάλτου.

Τὸ σῶμα τοῦ Μουσταῆ τὸ ἀφήνουν νὰ διέλθῃ ἀνενόχλητον οἱ ἀρματωλοὶ τοῦ Ἀσπροποτάμου καὶ τῶν Ἀγράφων, ἀλλ' εἰς τὸ Καρπενῆσι ἐπιπίπτουν κατ' αὐτοῦ οἱ Σουλιῶται καὶ φονεύεται ὁ Μᾶρκος εἰς τὴν νυκτερινὴν μάχην τοῦ Κεφαλοβρύσου, τὸ δὲ σῶμά του ὑποχωρεῖ εἰς τὸν Βλοχόν, διὰ νὰ ἀναλάβῃ ἀπὸ τὰς ἀπωλείας τοῦ ὑπέστη. Ἀλλ' οἱ Τσαβελλαῖοι μὲ τὸν Σαδῆμον, τοὺς Γιολδασσίους, τὸν Νικολὸν Κοντογιάννην καὶ μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Λόντου ὑπὸ τὸν Ροδόπουλον, δισχιλίοι ἐν ὄλῳ, ἀναμένουν τὸν Μουσταῆν εἰς τὴν Καλιακούδαν.

Γενναίως κατ' ἀρχὰς ἀνθίστανται, ἀλλὰ κυκλωθέντες ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν τὸν διασποῦν καὶ ὑποχωροῦν εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Ὁ Μουσταῆς προχωρῶν συναντᾷ τὸν Βρυώνην, ὁ ὁποῖος ἀτουφέκιστος εἶχε διέλθει τὸ Μακρυνόρος καὶ κατεβαίνουν μαζὶ εἰς τὸ Αἰτωλικὸν καὶ τὸ πολιορκοῦν. Εἰς τὸ Μεσολόγγι δὲν ἐπροχώρησαν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ τὴν πολιορκίαν ἔλυσαν τὴν νύκτα τῆς 30 Νοεμβρίου ἐπανελθόντες εἰς τὰ ἴδια.

[Δ']

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1824 νέα ὑπὸ τὸν Βρυώνην ἐτοιμάζετο ἐκστρατεία. Ἀλλ' ὁ Ὁμέρ ἀτυχεστέρος αὐτὴν τὴν φορὰν φθάνει μόνον μέχρι τοῦ Καρβασαρά, καὶ τὴν 6ην Νοεμβρίου ἐπιστρέφει εἰς τὴν πατρίδα του. Ὡστε τὸ Μεσολόγγι μένει ἀπὸ τὸ 1823 ἐλεύθερον.

Ἀλλ' ἐπιέζετο ἀπὸ φοβερώτερον ἐχθρὸν. Ἡ κυβέρνησις ἦτο ἀνίκανος νὰ διαθρέψῃ τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τὰ ὁποῖα ἐξοικονομοῦντο μὲ τὰς προσόδους τῶν ἐπαρχιῶν των. Οἱ Σουλιῶται ὅμως, τῶν ὁποίων ἐκατεστράφη ἡ ἡρωϊκὴ πατρις καὶ ἐστεροῦντο τοιούτων προσόδων, κατέφυγον μετὰ τὰς μάχας τοῦ Καρπενησίου καὶ τῆς Καλιακούδας εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου ἐτρέφοντο ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτες. Οὗτοι ἐπίσης διέτρεφον καὶ τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν τὰ σώματα, ὅταν, ἐπικειμένης πολιορκίας, κατέφυγον ἐκεῖ. Ἀλλ' οἱ Σουλιῶται ὑποθαλπόμενοι ἀπὸ τὸν διευθύνοντα τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα Μαυροκορδάτον, εἰς τὴν ἐχθρότητα τοῦ ὁποίου εἶχον ὑποπέσει οἱ Μεσολογγίται, ἔγιναν ἀληθεῖς τοῦ τόπου μάστιγες. Δὲν ἤρχει δὲ ὅτι ἐτρέφοντο ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ Μεσολογγίου, ὅτι ἐμισθοδοτοῦντο ἀπ' αὐτὴν, ὅτι ἔβγαλαν τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ σπίτια των, διὰ νὰ μείνουν αὐτοί, ὅτι ἀφήρουν διὰ τῆς βίας τὴν ξυλικὴν τῶν σπιτιῶν διὰ νὰ θερμανθοῦν καὶ κατασκευάσουν τὸ φαγητόν των, ἀλλ' ἐζήτουν ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τοὺς μισθοῦς των, ἀφ' ἧς ἐπάτησαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος, καὶ τοὺς ἐξύβριζον καὶ ἐφέροντο ἀναιδῶς πρὸς τὰς γυναϊκᾶς των.

ἐπροκάλουν καθ' ἐκάστην ἔριδας καὶ ταραχάς. Καὶ διὰ τὴν ἐξυβρίσασθαι τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, ἐπῆγαν καὶ κατέλυσαν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς του. Ὁ κόμης Γάμβας, ὁ γραμματεὺς τοῦ Βύρωνος, ὡς ἐξῆς διηγεῖται τὴν σκηνὴν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του.

«Ἠκούσαμεν πιστολισμοὺς καὶ ἐμάθαμεν ὅτι οἱ Σουλιῶται ἦλθον μετὰ τοὺς ἐντοπίους εἰς χεῖρας, διότι κατέλυσαν εἰς οἰκίας ἀπόντων τῶν οἰκοδεσποτῶν, οἱ ὅποιοι, ὅταν ἐπῆγαν καὶ ἠθέλησαν νὰ τοὺς διώξουν, συνεπλάκησαν, ἐγενικεύθη δὲ ἡ συμπλοκὴ καὶ ἐφονεύθη ἓνας Μεσολογγίτης καὶ μετ' ἡμέρας ἀπέθανε ἓνας Σουλιώτης ἀπὸ τὰ τραύματα ποὺ ἔλαβε. Πολλοὶ δὲ ἄλλοι ἐπληγώθησαν σοβαρῶς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Φροντιστὴς τοῦ πολέμου, ἄνθρωπος πολὺ σέβας ἐμπνέων (tres respectable). Ἡ πόλις συνεταράχθη καὶ πολλοὶ ἐπίστευαν ὅτι τὸ κίνημα ἦτο προμελετημένον καὶ ὅτι ὑπῆρχε συνωμοσία κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῆς πόλεως». Φροντιστὴς τοῦ πολέμου ἦτο ὁ Μῆτρος Δελγιώργης καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι αὐτὸς εἶχε μεταβῆ διὰ τὴν ἀποδιώξιν τοὺς Σουλιώτας ἀπὸ τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς του Ραζῆ-Κότσικα, ὅπου ἐπληγώθη εἰς τὴν ἀριστερὰν τοῦ χεῖρα, ἡ ὁποία ἔμεινε ἔκτοτε ἄχρηστος. Τοὺς καταγγέλλει προσέτι ὁ Γάμβας ὡς ἐπιφόβους διὰ τοὺς κατοίκους, οἱ ὅποιοι παρεπονοῦντο, λέγει ὅτι τοὺς εἶχον κάμει περισσότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους κακὰ. Κατακρίνει δὲ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Σουλιωτῶν τὸν Νότην, ὅστις διὰ τὴν αὐξήσασθαι τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν τοῦ μετήρχετο, λέγει, πᾶν μέσον διὰ τὴν ἐξαχρειώσασθαι (debaucher) τοὺς στρατιώτας τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν. Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὴν συγκροτηθεῖσαν εἰς τὸ Αἰτωλικὸν συνέλευσιν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23 Δεκεμβρίου 1824 «ἐπαράστησαν διὰ λόγου τὰς πολυειδεῖς ζημίας καὶ τὰς ἐνοχλήσεις, ὅσας κατὰ καιροὺς ὑπέφερον ἐκ μέρους διαφόρων Σουλιωτῶν» καὶ οἱ Μεσολογγίται διὰ τῆς ἀπὸ 28 Ἰανουαρίου 1825 ἀναφορᾶς τῶν πρὸς τὴν Διοίκησιν τοὺς παριστοῦν «βιαιοτέρους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς» καὶ λέγουν ὅτι ὅσα κακὰ δὲν ἐδοκίμασαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατὰ δυστυχίαν τὰ ἐδοκίμασαν ἀπὸ αὐτοῦς».

Ὅμοιαν δὲ συμπεριφορὰν ἐτήρησαν καὶ πρὸς τὸν Βύρωνα, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν Στάνχωπ καὶ τὸν Γάμβαν ἐζήτησαν διὰ τοῦτο νὰ φύγουν ὀριστικῶς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (καὶ ἂν αὐτὸ ἐγένετο, ποῖαν δυσμενῆ τροπὴν θὰ ἐλάμβανεν εἰς τὴν Εὐρώπην τοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ πνεῦμα!) καὶ ἔμειναν, ἀφοῦ ἀπεμακρύνθησαν ἐκεῖθεν οἱ Σουλιῶται λαβόντες ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτας 2.000 τάλληρα. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βύρωνος ἐπανῆλθον οὗτοι εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀλλ' ἀπεδιώχθησαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους.

Ὁ Βύρων μεταβὰς εἰς τὸ Μεσολόγγι τὴν 24 Δεκεμβρίου 1823 ἀπέθανεν ἐκεῖ τὴν 7ην Ἀπριλίου τοῦ 1824. Κατὰ δὲ τὴν γενομένην ἐκφορὰν τοῦ λειψάνου του ὁ μέγας τῆς ἐπαναστάσεως ρήτωρ Σπυρ. Τρικούπης, ἀπήγγειλεν εἰς ὠραίαν δημοτικὴν γλῶσσαν τὸν συγκινητικώτερον καὶ ἐνθουσιωδέστερον λόγον, ποὺ ἔχει ἐν Ἑλλάδι ἀκουσθῆ. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἐπιχείρημα διὰ τοὺς θεωροῦντας τὴν καθαρεύουσαν ὡς ρητορικὴν γλῶσσαν.

Τὸ σῶμα τοῦ Βύρωνος ταριχευθὲν μετεφέρθη εἰς Ἀγγλίαν, ἀλλὰ τὰ σπλάγχνα του ἐτάφησαν εἰς τὸν κήπον τῶν Ἡρώων, ἐκεῖ ποὺ εἶχεν ἐνταφιασθῆ ὁ Κυριακούλης μεταφερθεὶς ἀπὸ τὴν Σπλάνισαν καὶ ὁ Μᾶρκος ἀπὸ τὸ Καρπενῆσι. Οὕτω δὲ τὰ δοξασμένα τέκνα τῶν πολεμικῶν βουνῶν τῆς Μάνης καὶ τοῦ Σουλίου καὶ ἡ μεγάλη τοῦ ποιητοῦ καρδιά ἐγκαινίασαν τὸ ἱερὸν τοῦτο ἄλσος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπου τόσοι δοξασμένοι ἤρωες εὐρήκαν τὴν αἰώνιαν ἀνάπαυσιν.

[Ε΄]

Ἡ Πύλη ἀπέδωκε τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτυχίας της εἰς τὴν ἀνικανότητα τοῦ Βρυώνη καὶ διώρισε νέον Ρούμελη Βαλεσῆν τὸν Ρεσῆτ Μεχμέτ πασσάν, τὸν καὶ Κιουταχῆν, τοῦ ἔδωκεν ἄφθονα μέσα διὰ νὰ στρατολογήσῃ καὶ τὸν κατέστησε προσωπικῶς ὑπεύθυνον διὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου. Ὅθεν ἐξεκίνησε με δύναμιν 40.000 περίπου ἀνδρῶν. Τα στενά τοῦ Μακρυνόρους ἐγκατελείφθησαν ἀμαχητὶ ἀπὸ τοὺς ταχθέντες ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως νὰ τὰ φυλάξουν Νότη Μπότσαρη, Σούκαν καὶ Σπύρο-Μήλιον, ἡ Δυτικὴ Ἑλλάς ὑπεχώρησεν, ἐνῶ τὸ Μεσολόγγι ἄφοβον, ὡς πάντοτε, τὸν εἶδε στρατοπεδεύοντα πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως τὴν 18ην Ἀπριλίου 1825. Βραδύτερον τὴν 20ην Δεκεμβρίου τοῦ 1826 ἦλθεν εἰς βοήθειαν τοῦ Κιουταχῆ ὁ Μπραΐμης με μεγάλην δύναμιν ἀνδρῶν, ὑπερήφανος διὰ τὰ πρόσφατα εἰς τὴν Πελοπόννησον κατορθώματά του καὶ καυχώμενος διὰ τὴν εὐκολίαν, με τὴν ὁποίαν ὑπεχώρησαν εἰς τὴν ὁρμὴν του τὰ Μεσσηνιακά φρούρια.

Ἡ Κυβέρνησις εἶχε διορίσει τοὺς βουλευτὰς Παπαδιαμαντόπουλον, Καναβὸν καὶ Θέμελην, διὰ νὰ διέπουν τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἐγκατεστάθησαν εἰς Μεσολόγγι ἀπὸ τῆς 12ης τοῦ μηνός. Ὁ Καναβὸς μετ' ὀλίγον ἐπέστρεψεν εἰς Ναύπλιον, ὁ Θέμελης ἀπέθανε τὴν 20 Μαρτίου 1826 καὶ μόνος μέχρι τέλους ἔμεινε ὁ Παπαδιαμαντόπουλος πεσὼν εἰς τὴν ἔξοδον. Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνδρὸς εἶναι ὅτι, ἐνῶ εἶχε μεταβῆ δι' ὑπηρεσίαν εἰς Ζάκυνθον τὰς τελευταίας τῆς πολιορκίας ἡμέρας καὶ τὸν παρεκίνουν νὰ μείνῃ, διότι ἀνεμένετο ἡ πτῶσις τοῦ Μεσολογγίου, προτίμησε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν θέσιν του καὶ νὰ ταφῆ ἐκεῖ. Καίτοι στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ Δυτικοελλαδίται ἔφυγον ἀνεπιστρεπτι ἀπὸ τὴν πολιορκουμένην πόλιν.

Οἱ ἐντὸς τῆς πολιορκηθείσης πόλεως ὄπλοφόροι, οἱ ἀπ' ἀρχῆς εὐρεθέντες καὶ οἱ κατόπιν συρρεύσαντες, ἀνῆλθον εἰς 4.000 περίπου ὑπὸ ἀρχηγούς τὸν Νότη Μπότσαρη, Κίτσον Τζαβέλλας, Ν. Στουρνάραν, Γ. Κίτσου, Μ. Κοντογιάννην, Χ. Φωτομάραν, Γιαν. Σουλτάνην, Λ. Βέικον, Ν. Ζέρβαν, Α. Ἰσκον, Γ. Βαλτινόν, Βασ. Α. Χασάπην, Γεροθανάσην, Γιαν. Στάϊκον, Νικολὸν τοῦ Δημο-Τσέλιου, Ἀπ. Κουσοῦρη, Τούσιαν Ζέρβαν, Ἰω. Σούκαν, Κ. Βλαχόπουλον, Σπ. Μήλιον, Γ. Βάγιαν, Χρ. Χατζη-Πέτρον, Φ. Μπόμπαρη, ὅλους ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὸν ἀνδρεῖον Πελοποννήσιον Νικήτας Σταματελόπουλον, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του τέλη Ἰουλίου. Μεταξὺ τῶν τετρακισχιλίων ὄπλοφόρων περιλαμβάνεται καὶ τῶν ἐντοπίων τὸ σῶμα καὶ τῶν Ζυγιωτῶν ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ τούτων ἐπαρχίας. Τούτων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Δημ. Μακρῆς, ὁ ἀνδρεῖος ἀρματωλὸς τοῦ Ζυγοῦ, ὁ οὐδέποτε προσκυνήσας τοὺς Τούρκους, τῶν Μεσολογγιτῶν ὁ Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικας ἔχων ὑπαρχηγὸν τὸν ἀδελφόν του Γιαννάκη, τοῦ δὲ Πυροβολικοῦ ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης, ὅστις ἦτο καὶ φρούραρχος Μεσολογγίου.

Οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Μακρῆ ἀνήρχοντο εἰς 450, ὅλοι ἐμπειροπόλεμοι καὶ ἀντάξιοι τοῦ ἀρχηγοῦ των. Οἱ δὲ ἐντόπιοι εἰς 122 περίπου, ἐξ ὧν εἰς τὶς τάμπιες ἦσαν 429 πεζοὶ καὶ 240 πυροβοληταί, εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ Προκοπάνιστον 150, εἰς τὴν μικτὴν φρουρὰν τῆς Κλεισόβης 50 καὶ ἄλλοι 60 ἀπήρτιζον τὸ λεγόμενον σῶμα τῶν Γελεκτσίδων, ἔχον ἀποστολὴν νὰ τρέχῃ καὶ βοηθῆ πᾶσαν κινδυνεύουσαν τάμπιαν. Εἰς τούτους δὲ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ Μεσολογγίτισσαι, πού ἐλάμβανον μέρος εἰς ὅλας τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας τοῦ πολέμου, ὡς καὶ τὰ Μεσολογγιτόπουλα, τὰ ὁποῖα ἐκτὸς τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἐθριάμβευον καὶ εἰς τοὺς πετροπολέμους κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν, γράφει ὁ Σπύρος Μήλιος, διεκρίθησαν κατ' ἐξοχὴν οἱ παῖδες, οἵτινες

ενθουσιασμένοι ἤλθον νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ πολέμου, ὅπου ἐδύναντο, δηλαδὴ εἰς τὸν πετροπόλεμον. Στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς εἶχε διορισθῆ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πολιορκίας ὁ Ν. Στουρνάρας. ὁ ὁποῖος οἰκειοθελῶς παρεχώρησε τὴν θέσιν του εἰς τὸν Ἰ. Τσόγκαν ἀρχὰς Ἰουνίου τον διεδέχθη ὁ Νότης Μπότσαρης. Ἀλλὰ προϋούσης τῆς πολιορκίας ἀνετέθη ἡ ἀρχηγία εἰς Ἐπιτροπὴν ἀπαρτιζομένην ἀπὸ τοὺς Νότην Μπότσαρη, Κίτσον Τζαβέλλαν, Ἀν. Ἰσκον, Ν. Στουρνάραν, Γ. Κίτσον καὶ Ἀθ. Ραζῆ-Κότσιαν. Καὶ ταύτης, ὡς καὶ τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ δύναμις ἐνωρὶς ἐξέλιπε καὶ ἐσυγκεντρώθη ὅλη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀθανασίου Ραζῆ-Κότσιαν. Καὶ ἐπὶ τῆς ἀρχηγίας ἀκόμη τοῦ Νότη Μπότσαρη ὁ Σπῦρο-Μήλιος ἀναφέρει ὅτι, προκειμένου νὰ λάβῃ εἰς τινὰ ἔξοδον ὁ μόνος μηχανικὸς τότε τοῦ φρουρίου Ἰταλὸς Ραζιέρης, νομίζων ὅτι πρέπει νὰ ἐμποδισθῆ, ἀπετάθη εἰς τὸν στρατηγὸν Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσιαν, ὅπως τοῦ ἀναθέσῃ ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν, καὶ ὄχι εἰς τὸν Νότην, τὸ ὁποῖον ἦτο φυσικόν, προκειμένου περὶ ξένου καὶ μάλιστα τοῦ μηχανικοῦ τοῦ φρουρίου.

Τὸ Μεσολόγγι ἐπροστάτευεν Νοτίως ἡ ἀβαθὴς λιμνοθάλασσα καὶ πρὸς Βορὰν φρούριον λιθόκτιστον, προστατευόμενον ὑπὸ τάφρου, συγκοινωνούσης μὲ τὴν λιμνοθάλασσαν. Τὸ φρούριον, ποὺ κατεσκεύασαν οἱ Μεσολογγῖται κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν, ἐβελτιώθη μεταγενεστέρως ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου διὰ τοῦ Ράϊνες.

Ἀλλὰ τὸ 1824 ἐκρημνίσθη καὶ ἀνεγέρθη ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἐπὶ των βάσεων ὑπὸ τοῦ Χίου ὀχυρωματοποιού Μιχ. Κοκίνη, ὅστις εἰς κάθε προμαχῶνα ἔδωκε καὶ τὸ ὄνομα ἐνδόξου ἀνδρός. Οἱ προμαχῶνες ἀπὸ τὴν Ἀ΄ ἄκραν τοῦ φρουρίου ἔφεραν κατὰ σειρὰν τὰ ὀνόματα τοῦ Δρακούλη, Κ. Κανάρη, Σκενδέρμπεη, λόρδου Σίφιελδ, Μοντολιμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης, Α. Κοκίνη, ἐπισκόπου Ἰγνατίου, Μ. Μπότσαρη, Κοραῆ, Φραγκλίνου ἢ Τερρίμπιλε, Γουλιέλμου Τέλλου, Κουτσούκου, λόρδου Βύρωνος, Κυριακούλη καὶ ἀπέναντι ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους, ἐπὶ τῆς νήσου Μαρμαροῦς, τὸν προμαχῶνα Σαχτούρη. Δὲν ἦσαν ὅλοι τοῦ αὐτοῦ πολεμικοῦ εἶδους, ἀλλὰ κατὰ τὰ «Ἑλληνικά Χρονικά», ἐφημερίδα ἐκδιδομένην τότε εἰς Μεσολόγγι, ἄλλοι μὲν ἦσαν προτειχίσματα (bastions), ἄλλοι πυργώματα (tours), ἄλλοι καὶ νονοστάσια (batteries), ἐν μηνοειδὲς πρόφραγμα (lunette), ἡ περίφημος δηλαδὴ Λουνέτα, τὸ ἐπικινδυνωδέστερον σημεῖον τῆς ἀμύνης τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου ἐθριάμβευεν ὁ ξακουστός πυροβολητῆς Γουρνάρης, καὶ ἕτερον καρκνοειδὲς πρόφραγμα (tenaille). Ἐκτὸς δὲ αὐτῶν εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς τῆς πολιορκίας κατασκευασθῆ κανονοστάσιον εἰς τὴν μικρὰν νῆσον τοῦ Λιτροβίου ΝΔ τοῦ Μεσολογγίου, διαρκούσης ταύτης κατεσκευάσθησαν τρία ἕτερα, τὰ «Τοκελύ», «Νόρμαν» καὶ «Μιαούλη», καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Προκοπάνιστου καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ ἐχθρικοῦ στολίσκου εἰς τὴν λίμνην ἀνηγέρθησαν (12 Ἰουλίου 1825) ἑπτὰ ἔτι κανονοστάσια διὰ νὰ προστατεύουν τὸ Μεσολόγγι ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἦτο τὸ περίφημον τοῦ Ἀνεμομούλου¹.

1 Το φρούριον τοῦ Μεσολογγίου, ἀνακαινισθέν ἐπὶ Ὀθωνος ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ παλαιοῦ, σώζεται σήμερον ἐν μέρει μόνον. Ἀπὸ τους προμαχῶνας ὑφίστανται οἱ εἰς τὸ κέντρον, ἀπὸ τοῦ Ἰγνατίου δηλ. μέχρι τοῦ Φραγκλίνου. Καρραγωγεῖς εἶχον συλῆσει τὸ χῶμα τῶν κανονοστασίων τοῦ Δρακούλη, του Κανάρη καὶ του Σκεντέρμπεη, τὸ δὲ τοῦ Σεφιελδ. Μοντολιμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης καὶ Κοκίνη κατερρίφθησαν διὰ νὰ ἀνεγερθῶσιν ἐπ' αὐτῶν αἱ ἀποθήκαι καὶ τὰ δύσοσμα τοῦ σιδηροδρόμου παραρτήματα καὶ τὰ τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου. Κοτσούκου, Βύρωνος καὶ Κυριακούλη ἀνέσκαψεν ὁ ἐργολάβος τῆς περιμετρικῆς ὁδοῦ, διότι τοῦ ἐχρειάσθησαν χώματα δι' ἐπίχωσιν, βραδύτερον δὲ εἰς τὴν θέσιν, ποὺ ἦτο τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, ἀνηγέρθησαν δημόσιοι ἀπόπατοι καὶ εἰς τοῦ Κυριακούλη τα σφαγεῖα.

Το φρούριον ἔφερον 48 σιδηρᾶ κανόνια, διαφόρου ὀλκῆς μέχρι 45 λιτρῶν καὶ 4 βομβόλους. Ἄλλ' εἶχε καὶ τὸ δοξασθὲν κανόνι, ποῦ ἐχάρισεν ὁ Ἰγνάτιος (Coulevrine) καὶ τὸ ὁποῖον ἐχειρίζετο ὁ γενναῖος πυροβολητῆς Ἄναγ. Ράπεσης, ὁ ἐπικληθεὶς διὰ τοῦτο Κουλοποίνης. Ἐκτὸς ὅμως τῶν κανονοστασίων ὑπερήσπιζον το φρούριον τέσσαρες κανονιοφόροι.

Τὸ φρούριον ἐπροστάτευεν ἀπὸ τὴν ξηρὰν τὸ Μεσολόγγι, κατὰ θάλασσαν δὲ ἡ ἀβαθὺς λιμνοθάλασσα, ἧς τοὺς κυριωτέρους εἰσπλους, τὸ Βασιλάδι καὶ τὸν Προκοπάνιστον ἐφύλαττον ἐπίσης, διορισθέντος φρουράρχου αὐτῶν τοῦ Ἄνασ. Παπαλουκά. Ἐπὶ τοῦ Βασιλαδίου ὑπῆρχε μικρὸν φρούριον ἀπὸ τὸν ἐποχὴν τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐτοποθέτησαν 14 κανόνια, ἐξ ὧν τὰ δύο τῶν 15 λιτρῶν καὶ τὰ λοιπὰ τῶν 12.

Ἐκαστος τῶν προμαχῶνων ὑπερασπίζετο ὑπὸ πυροβολικοῦ καὶ πεζῶν. Τὸ πυροβολικὸν διευθύνετο ὅλον ἀπὸ Μεσολογγίτας, οἱ δὲ πεζοὶ εὐρίσκοντο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ὀπλαρχηγῶν, τοὺς ὁποῖους ἠκολούθουν.

Ἄνομαστικὸν μητῶν τῶν πυροβολητῶν μὲ τοὺς προμαχῶνας, εἰς τοὺς ὁποῖους ἕκαστος τούτων ὑπερέτει, περιεσώθη εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Μήτρου Δεληγιώργη, ὁ δὲ Σπῦρο-Μήλιος εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του ἀναφέρει τὰς θέσεις, ὅπου σωματάρχαι τινές ἐτάχθησαν. «Ὅλον τὸν ἀγῶνα τὸν εἶχαμεν ὅσοι εἴμεθα τοποθετημένοι ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον Μαντολιμπερτου ἕως τὸ ἕτερον τοῦ Κουτσιούκου, οἱ δὲ Στουρνάρης, Νότης, Κουσουρῆς, ὅπου ἦσαν εἰς τὸ τέλος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, καὶ ὅσοι ἦσαν εἰς τὴν Μαρμαροῦν καὶ τὸ κανονοστάσιον Κυριακούλη καὶ λοιποὶ ἕως τὸ κανονοστάσιον Κουτσιούκου, εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα, ἦσαν ἡσυχιοί. Ὁ στρατηγὸς Νότης, ὅστις ἐτοποθετήθη εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ φρουρίου, εἰς τὸ δεύτερον κανονοστάσιον ἀπὸ τὸ τελευταῖον, ὅπου ἦτο εἰς τὴν ἀκροθαλασσιάν, ἐν ᾧ καὶ διότι ἦτο κέντρον τοῦ φρουρίου καὶ διότι ἦτο τὸ πλέον ἐπικίνδυνον καὶ διότι ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου Μ. Μπότσαρη, ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῆ εἰς ἐκεῖνο τὸ κανονοστάσιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ στρατηγὸς Ἰσχος, ὁ Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικας με 400 Μεσολογγίτας καὶ ὁ Γιαννάκης Σούκας με τὸ σῶμά του, καὶ οὕτω ὑπερασπίζοντο καὶ τὰ δύο κανονοστάσια Μ. Μπότσαρη καὶ Γ. Τέλλου», «συναγροικῆθημεν καὶ μετὰ τοῦ κυρίου Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικα, ὅστις ἦτον με 400 εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν τῶν... δηλ. εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπιαν».

«Οἱ στρατηγοὶ Κίτσος Τζαβέλλας, Χρήστος Φωτομάρας, Γ. Βαλτινὸς με περίπου τῶν 1.200 ἀνδρῶν ἐτοποθετήθησαν, ὅπου ἦτο ἡ περισσοτέρα ἀνάγκη, δηλ. ὁ μὲν στρατηγὸς Τζαβέλλας ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Τερρίμπιλε (διότι εἶχε ἐκλεκτότερον σῶμα καὶ αὐτὴ ἡ θέσις ἦταν ἀναγκαιοτέρα), ὅπου ἐμεταθέσαμεν καὶ τὸ σῶμα τῶν Μεσολογγιτῶν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν κύριον Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικαν². Οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἔδωκαν δείγματα τῆς καρτερίας καὶ γενναιοψυχίας τῶν. Ἄλλ' εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἔτι πλέον, διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν ἐκ τῶν πρώτων, ὅπου νὰ ριψοκινδυνεύουν οἱ πρώτοι εἰς τὰς μάχας, καὶ ὅπου ἠρίστευον, ὅπου ἐφύλαττον πάντοτε καὶ τὰς πλέον ἐπικινδύνους θέσεις καὶ ὡς πυροβοληταὶ εἰς τὰ κανονοστάσια καὶ μὲ τὰ τουφέκια ἐστέκοντο εἰς τὰς ἐπάλλξεις, δίχως νὰ ἔχωσιν ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος. Ὁ δὲ Auguste Fabre [Histoire de siege de Messolonghi] προσθέτει. «Τὸ σῶμα τοῦ Γιαννάκη, ἀδελφοῦ

2 Ὁ Σπῦρος Μήλιος, ὁσάκις ὁμιλεῖ περὶ Ραζῆ-Κότσικα, προτάσσει πάντοτε τὸ «κύριος», τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν κάμνει διὰ κανένα ἄλλον ἀρχηγόν. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἐπιβλητικότητος ποῦ θὰ ἐνέπνεεν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν. Ὁ δὲ Σπῦρο-Μήλιος εἶχε ζῆσει καὶ σπουδάσει εἰς τὴν Ἰταλίαν.

τοῦ στρατηγοῦ Ραζή-Κότσικα, συγκείμενον ἀπὸ τοὺς ἐνόπλους Μεσολογγίτας, ἦτο ἐκεῖνο ποῦ ὑπέφερε περισσότερον. Καὶ πράγματι εἰς ὅλας τὰς ἐκάστοτε ἐξόδους ἐλάμβανον οὗτοι μέρος ἀφήνοντες τοὺς πλειότερους νεκροὺς καὶ ἐπιστρέφοντες μὲ τοὺς περισσοτέρους τραυματίας. Ὁ ὑπαρχηγὸς Γιαννάκης Ραζή-Κότσικας εἶχε λάβει 4 πληγὰς, εἰς μίαν ἀνθυπόνομον ποῦ κατεσκευάζαν εἶχε συναντηθῆ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἔλθει μαζί τους εἰς τὰ χέρια, τραυματισθεὶς με γιαταγάνι εἰς τὸ πρόσωπον. Ἐπολέμησαν δὲ οἱ Μεσολογγίται εἰς τοὺς πλέον ἐπικινδύνους προμαχῶνας, τοὺς εἰς τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου εὐρισκομένου, εἰς τὰ κανονοστάσια δηλ. του Μάρκου Μπότσαρη (Μεγάλη τάμπια) καὶ τοῦ Φραγκλίνου, ὅπου ἐχύθη τὸ περισσότερον αἷμα, Μεσολογγιτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον αἷμα, ὅπου ἐξερράγησαν αἱ περισσώτεροι ὑπόνομοι, ὅπου εἰς τοῦ Φαγκλίνου ἐδόθη κατόπιν τὸ ἐπώνυμον (Τερρίμπιλε) διὰ τὰς φρικώδεις μάχας, αἱ ὁποῖαι ἐσυγκροτήθησαν πρὸς ὑπεράσπισιν του, ὅπου ἐκερδήθησαν αἱ περισσώτεροι μάχαι, καὶ τὸ ὁποῖον ἢ ὀχυρωματοποιὸς Κοκκίνης ὠνόμασε Πλατεῖαν τῆς Νίκης (Place de la victoire).

Αἱ δὲ χρηματικαὶ τῶν Μεσολογγιτῶν θυσίαι εἶναι ἀνώτεροι πάσης περιγραφῆς. Το Δημοτικόν Ταμεῖον ἦτο κενόν, διότι αἱ λίραι του Ἀγγλικοῦ δανείου εἶχαν καταναλωθῆ εἰς τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν. Ὀλιγοστάς δὲ βοηθείας ἔστειλε τοῦτο εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν, ταύτας δὲ ἀτάκτως καὶ ὄχι, ὅταν ἔπρεπε. Περισσότερον ἐβοήθησαν τὴν φρουράν οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ζακύνθου. Ὅλας δὲ τὰς ἄλλας δαπάνας ὑπέστησαν οἱ Μεσολογγίται, οἵτινες ἦσαν, ὡς εἶδομεν, πλούσιοι. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐθυσιάσθη καὶ ἡ μεγάλη του Ραζή-Κότσικα περιουσία, διότι οὗτος ἀνήκων εἰς μίαν τῶν πλουσιωτέρων οἰκογενειῶν τοῦ Μεσολογγίου εἶχεν ἀυξήσει τὴν περιουσίαν του μὲ τὴν μεγάλην προῖκα ποῦ ἔλαβε καὶ μὲ τὰς μεγάλας καὶ παντοειδεῖς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις, ποῦ ἐνήργει. Προκειμένου δὲ περὶ ἐνὸς πλοίου μὲ ἄλευρα, «τὸ ὁποῖον λέγει ὁ Σπύρο-Μήλιος ὅτι ὁ κύριος Ραζή-Κότσικας ἔφερον ἀπὸ τὸν Κάλαμον ἐξ ἰδίων του καὶ τὸ διένειμεν εἰς τὴν φρουράν, προσθέτει «ἀλλὰ μήπως αὐτὰ μόνον τὰ χρήματα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου ὁ ἔξοχος οὗτος πατριώτης;» Ἐπίσης καὶ ὁ Δεληγιώργης εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο πλουσιώτατος, ἐξάγεται δὲ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ὅτι στερηθεὶς τοῦ βαθμοῦ του, ὅταν ἦλθεν ὁ Κυβερνήτης, εἶχε περιέλθει εἰς δεινὴν πενίαν. Καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ τὰς παντοειδεῖς ἄλλας τῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ φρουρίου ἀνάγκας ἐθεράπευσαν ἀγογγύστως οἱ Μεσολογγίται. «Ὅλα τὰ ἀναγκαιοῦντα, λέγει ὁ Σπύρο-Μήλιος, τα ἐπαίρναμεν ἀπὸ τὰς ἀποθήκας τῶν δυστυχῶν ἐμπόρων, δίχως νὰ τοὺς δίδωνται χρήματα, καὶ ἐν τοσοῦτῳ αὐτοὶ ἐλίμωττον τῆς πείνης. Ἔστειλε ποτὲ ἡ Διοίκησις ξυλικήν, πανίδα, καρφιά, σίδηρον, φτυάρια, τσαπιά κλπ. Δίχως νὰ ἔχωσιν (οἱ Μεσολογγίται) ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος, ἐπειδὴ αὐτῶν ἰδιαιτέρως δὲν τοὺς εἶχε μείνει τίποτε, καθότι τὸν ἐλαιῶνά των τὸν εἶχε κόψει ὅλον ὁ ἐχθρὸς, τὰς σταφιδαμπέλους των ἐπίσης, ὅ,τι εἶχαν εἰς τὰς ἀποθήκας, ἐφ' ὅσον ἐχρησίμευον διὰ τὸ φρούριον, τὸ εἶχον προσφέρει οἱ δυστυχεῖς ἀφ' ἑαυτοῦ τῶν εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος, ὅ,τι εἶχον τροφὰς εἰς τὰ σπίτια των καὶ ταύτας τὰς ἐπροσέφερον, δὲν εἶχον ἄλλο πλέον εἰ μὴ ὅσα σπίτια δὲν εἶχε φθείρει τὸ τουρκικὸν κανόνι, πλὴν, ἐπειδὴ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φρουρίου δὲν εἶχομεν ἄλλην ὕλην, ἐπρόσφερον καὶ τὰ σπίτια των διὰ νὰ τὰ κρημνίσωμεν καὶ πάρωμεν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην». Ἡ δὲ Διευθυντικὴ Επιτροπὴ πρὸς μὲν Στὴν Διοίκησιν ἔγραφε «περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια σπίτια κατεδαφί ἔσθησαν καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ φρουρίου δὲν ἀπηντήθη», πρὸς δὲ τοὺς ἐν Ζακύνθῳ ὁμογενεῖς προσέθετε στο Μεσολόγγι κατεκρημνίσθη σχεδὸν εἰς Στὸ ἡμισυ διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸ φρούριον».

Ὁ Τουρκικός στόλος εἶχεν ἀποκλείσει ταυτοχρόνως καὶ κατὰ θάλασσαν τὸ Μεσολόγγι, ἀλλὰ τὴν 23 Ἰουλίου τοῦ 1825 ἐτράπη εἰς φυγὴν ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Ἐκτοτε ἡ διὰ θαλάσσης συγκοινωνία ἦτο ἐλευθέρα μέχρι τῆς 23 Ἰανουαρίου, ὅποτε οὗτος μετὰ πολλὰς συγκρούσεις πρὸς τὸν Τουρκικόν, ἐπανελθόντα κατὰ τὸν Νοέμβριον 1825 ἰσχυρότερον, ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ὑδραν. Ἀλλ' ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν εἶχε στείλει εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὰς ἀναγκαίας προμηθείας. Ἀφοῦ δὲ οἱ Τοῦρκοι, ξαναέγιναν κύριοι τῆς θαλάσσης, τὸ ἀπέκλεισαν ἰσχυρότερον τὴν 17 Φεβρουαρίου 1826, εἰσήγαγον διὰ τοῦ Προκοπανίστου στολίσκον, ὅταν δὲ μετὰ μίαν ἐβδομάδα ἔπεσε τὸ Βασιλάδι, κατόπιν ὁ Ντολμαῆς καὶ τὸ Αἰτωλικόν, ὀλόκληρος ἡ λιμνοθάλασσα περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, κατέσχον οὗτοι ὅλους τοὺς γνωστούς εἴσπλους καὶ ἐξήσκουν αὐστηρὰν φύλαξιν καὶ τίποτε δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσαχθῇ πλέον εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν. Μόνην δὲ τὴν Κλείσοβαν προπύργιον εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ἐσχατιάν τῆς λιμνοθάλασσης ἐκράτησεν μέχρι τέλους εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ἡ ὄρμη τοῦ δοξασθέντος μαζί της Κίτσου Τζαβέλλα. Ἀλλ' ἀνωφελῶς, διότι οὐδεὶς εἴσπλους ἐκεῖθεν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὸν Μάρτιον 1824, εἶχαν καταναλωθῆ ὅλα τὰ ἐν αὐτῇ τρόφιμα. Οἱ σκύλοι, τὰ ποντίκια καὶ αἱ γάτες, ποῦ ἐθεωροῦντο μέχρι τινὸς πολυτελῆς τροφή, καὶ ταῦτα ἔλειψαν. Ψάρια δὲν εὐρίσκοντο εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν, διότι τὰ εἶχαν φυγαδεύσει τῶν πυροβόλων οἱ κρότοι, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀλιείαν τὰ ἐν αὐτῇ περιφερόμενα ἔνοπλα ἐχθρικά πλοίαρια. «Πολλὲς δὲ οἰκογένειες, λέγει ὁ Ἀρτέμιος Μίχος, ἤρχισαν νὰ τρέφονται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ ἀποθνησκόντων συγγενῶν των». Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ ἤκουσα γέροντα ἀγωνιστὴν νὰ λέγῃ ὅτι εἰς ἓν ἄκρον τῆς πόλεως, ὅπου πυκνωθεῖσα ἡ θάλασσα ἐσχημάτισαν ἄλμην, εἶχαν ἀποθέσει ἐντὸς τῆς ἄλμης τὰ μηριὰ φονευθέντος Ἀράπη καὶ τὰ ἐχρησιμοποίησαν ὡς τροφήν των.

Μετὰ τῆς ἐλλείψεως τῶν τροφίμων εἶχε χαθῆ καὶ πᾶσα ἐλπίς σωτηρίας, ἀλλὰ τὸ σθένος τῶν πολεμιστῶν διετηρεῖτο ἀκμαῖον. Ἐν τούτοις μερικοὶ ἀρχηγοὶ εἶχον λιγοψυχήσει καὶ δελεασθῆ ἀπὸ τὰς προτάσεις τῶν Τούρκων, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἔλθει εἰς ἀληθεῖς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ φρουρίου, καὶ μόνον ἡ γενναιοδωρία καὶ ἡ εὐστροφία τοῦ πνεύματος τοῦ Ραζῆ-Κότσικα, πείσαντος καὶ δωροδοκήσαντος δευτέρας τάξεως ἀρχηγούς, διὰ νὰ τοὺς ἔχη μὲ τὸ μέρος του, ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦτον. Οἱ ἐπιζήσαντες ἔλεγον ὅτι ὁ κίνδυνος οὗτος εἶχε περισσότερο ἀπὸ δύο φορὰς ἐπιστῆ. Ἀλλ' αἱ γραπτὰ πληροφορία, τοῦ Σπύρο-Μήλιου καὶ Ἀρτ. Μίχου ἀναφέρουν δύο μόνον. Τὸ γεγονός τοῦτο πιστοποιῶν καὶ ὁ κ. Ζησίου (Τὰ Πάτρια, ἀριθ. 23, 1903) καὶ ἀποδίδων τὴν ματαιώσιν τῆς παραδόσεως εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν γράφει ὅτι ὁ Ραζῆ-Κότσικας «εἶχε καταστῆ ἡ ψυχὴ πλέον ἢ ἀκαταδάμαστος τῆς πόλεως».

Μαζὶ μὲ τὰς τροφὰς εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ τὰ φάρμακα καὶ ἄλλος ἐχθρὸς μεγαλύτερος τοῦ Κιουταχῆ καὶ Μπραϊμῆ, ἡ πείνα καὶ αἱ ἀσθένειαι, ἔφερον εἰς ἀπόγνωσιν τὴν φρουράν, «οἱ δὲ πολιορκούμενοι, λέγει ὁ Τρικούπης, ρακοφοροῦντες, τετραχλισμένοι, αὐχμηροὶ καὶ ἀπὸ τῆς πείνης καὶ ἀπὸ τῆς κακουχίας κατεσκελετευμένοι, ἦσαν δυσδιάγνωστοι καὶ πολλοὶ φασματώδεις συχνάκις διὰ τὴν ἀκαθαρσίαν τῆς τροφῆς ἢ τὴν παντελεῖ στερῆσιν αὐτῆς ἔπιπτον τινὲς λιποθυμοῦντες κατὰ γῆς, ἀσθενεῖς καὶ τραυματίαι ἐστεροῦντο πάσης θεραπείας, πτώματα ἔκειντο ἐν τοῖς ὁδοῖς καὶ οἱ ἐπιζῶντες ἀνέπνεον τὴν ἀποφοράν των. Ἀλλὰ καὶ τοιαῦτα πάσχοντες ἐνεκαρτέρου ἐλπίζοντες εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου, ἀνοίξαντος καὶ ἄλλοτε τὸν ἤδη κεκλεισμένον λιμένα. Ἀλλ' ἀφοῦ ἐβεβαιώθησαν ὅτι ὅλοι οἱ ἀγῶνες του ἐματαιώθησαν... ἀπελπίσθησαν καὶ ἐπεχείρησαν ἐπιχείρημα κινδυνωδέστατον καὶ

ἐνδοξότατον. Ἄνδρες, γυναίκες, παιδιά, διήλθον ὑπὸ τὸ πανσέληνον φῶς (τὴν νύκτα τῆς 10ῆς Ἀπριλίου 1826) καὶ ἐν μέσῳ ἀκοιμήτου πυρὸς ταφρεύματα, χαρακώματα, πυροβολοστάσια, τακτικὰ καὶ ἄτακτα στρατεύματα, εἰδότα τὴν ἔξοδόν των καὶ γρηγοροῦντα εἰς τὴν καταστροφὴν των, διότι εἶχε προδοθῆ τὸ σχέδιόν των εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐνῶ οἱ πάσχοντες καὶ οἱ γέροντες κλεισθέντες εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην προσεφέρθησαν διὰ τοῦ δαυλοῦ τοῦ Καψάλη θυσία εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλευθερίας, ἀνατινάξαντες καὶ τοὺς πατήσαντας ταύτην Τούρκους, ὁ δὲ ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ ἐμβὰς ἐντὸς πίθου πλήρους πυρίτιδος προσεφέρθη καὶ οὗτος ὀλοκαύτωμα, ὅταν εἶδε τοὺς ἐχθροὺς πλησιάζοντας. Ἡ ἐξελθοῦσα φρουρὰ καὶ τὰ γυναικόπαιδα περιπεσόντες ἐν μέσῳ τῶν ἀναμενόντων ταύτους ἐχθρῶν καὶ καταδιωχθέντες ὑπὸ τοῦ ἰππικοῦ ὑπέστησαν ἀληθῆ πανωλεθρίαν. Τὴν μεγαλυτέραν ὑπέστησαν οἱ Μεσολογγῖται καὶ ἀπ' αὐτοῦ οἱ πυροβοληταί. Ἐκ τούτων ὀλίγιστοι εἶχον ἀποθάνει ἢ φονευθῆ διαρκούσης τῆς πολιορκίας, ἐνῶ μετὰ τὴν ἔξοδον ἔμειναν μόνον 40 ἐξ αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ἠκολούθησαν τὸν ἀρχηγόν τους Δεληγιώργην εἰς Ναύπλιον, γενόμενον φρούραρχον τοῦ Μπουρτζιοῦ. Οἱ λοιποὶ διασωθέντες. Μεσολογγῖται. ἐτάχθησαν ὑπὸ τὸν Γιαννάκη Ραζῆ-Κότσιαν καί, χωρὶς νὰ ἀναπαυθῶσιν ἀπὸ τὰ δεινὰ τοιοῦτου πολέμου, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Καραϊσκάκη πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν παραλαβὴν τοῦ φρουρίου τῆς Κορίνθου. Ὁ ἀρχηγός Θανάσης Ραζῆ-Κότσιαν ἐπέσειν εἰς τὴν ἔξοδον, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του διαμένει πάντοτε αἰώνιον εἰς τὴν καρδίαν τῶν θαυμαστῶν τῆς δόξης τοῦ Μεσολογγίου. Καὶ ἡ δημοτικὴ μουσα, ἡ εἰλικρινὴς καὶ ἀνεπηρέαστος τοῦ λαοῦ ἐκτίμησις, τὸ ἔχει συνδέσει μὲ τὸ τραγούδι τοῦ Μεσολογγίου.

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ³

Ποῖος θὲ ν' ἀκούσῃ κλάματα, γυναίκια μοιρολόγια
 Πέρασε ἀπὸ τὸ Κάρελι⁴ κι' ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι,
 Κ' ἐκεῖ ν' ἀκούσῃ κλάματα, γυναίκια μοιρολόγια,
 Πῶς κλαῖν' οἱ μάννες γιὰ παιδιά καὶ τὰ παιδιά γιὰ μάννες.
 Δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ σκοτωμὸ ποὺ θὲ νὰ σκοτωθοῦνε,
 Μόν' κλαῖνε γιὰ τὸ σκλαβωμὸ, ποὺ θὲ νὰ σκλαβωθοῦνε.
 Ἦταν Σαββάτ' ἀπὸ βραδύ, ἀνήμερα Λαζάρου,
 Τρανὸ τελάλι βάρεσαν μέσα στο Μεσολόγγι,
 Στις ἐκκλησιές μαζώχτησαν ὅλοι, μικροὶ μεγάλοι,
 Κι' ἓνας στὸν ἄλλον ἔλεγε κ' ἓνας στὸν ἄλλο λέγει.
 «Ἀδέρφια, τί θὰ κάνουμε στὸ χάλι ποὺ μᾶς ἤρε,
 Εἵκοσι μέρες πέρασαν κι' ὁ ζαῖρὲς ἐσώθη.
 Φάγαμ' ἀκάθαρτα σκυλιά καὶ γάτες καὶ ποντίκια,
 Τὸ Βασιλάδι ἔπεσε, τὸ Ἄντελικὸ ἐχάθη,
 Ἦρθαν τα καράβια μας καὶ πάλιν πίσω πάνε».

3 Ρωμαίικα Τραγούδια, σελ. 192.

4 Κάρελι ἀντὶ Κάρλελι, ὀνομασία τὴν ὁποῖαν ἔδωκαν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν χώραν, τὴν ὁποῖαν ἐκυρίευσαν ἀπὸ τὸν Κάρολον Τόκκον καὶ ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν Ἀρχαίαν Αἰτωλίαν, ἐν ᾧ ἡ χώρα, τὴν ὁποῖαν ἐκυρίευσαν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἡ Ἐπίκτητος Αἰτωλία, ὀνομάσθη Βενέτικον.

Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει
 «Ἀδέρφια, ἄς πολεμήσουμε τους Τούρκους σὰ λιοντάρια,
 Καὶ τὸ γιουροῦσι ἄς κάμουμε καὶ ἄς διαβοῦμε πέρα.
 Μπροστὰ θεὸ νᾶβγουν οἱ γεροί, στὴ μέσην οἱ γυναῖκες».
 Ἐγίνηκε το τσάκισμα μέσ' τοῦ Μακροῦ τὴ τάπια,
 Καὶ τὸ γεφύρι χάλασαν καὶ τὰ παιδιὰ τὰ πνίξαν.
 Ἄρρωστοι μέσα μείνανε μαζί μὲ τὸν δεσπότη,
 Φωτιά στὸ κάστρο βάλανε, κανένας δὲν ἐσώθη.

Ἡ ἥρωϊκὴ ἀντίστασις καὶ ἡ ἔνδοξος πτώσις τοῦ Μεσολογγίου ἐξήσκησαν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ εἴπη τις ὅτι εἰς ταύτας ἡ Ἑλλὰς ὀφείλει τὴν ἐλευθερίαν της. Διότι το Μεσολόγγι κατεῖχε σπουδαίων στρατηγικὴν θέσιν διὰ τοὺς Τούρκους. Χωρὶς αὐτὸ δὲν ἠδύναντο νὰ τηρήσουν τὰς μεταξὺ τῆς ἔδρας των καὶ τῆς Πελοποννήσου συγκοινωνίας. Ἡ ἀντίστασις τοῦ Μεσολογγίου τοὺς ἐσταμάτησε τὸν δρόμον. Ἐὰν δὲ ἔκτοτε ὑπεχώρει εἰς τὴν ὀρμὴν των, θὰ εἰσέβαλλον μὲ ὅλας των τὰς δυνάμεις εἰς τὴν ἀνέτοιμον καὶ ἀπὸ ἐμφυλίους διαμάχης σπαρασσομένην Πελοπόννησον καὶ θὰ κατέπνιγον τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα εἰς τὴν ἀρχὴν του, καθ' ὃν δηλαδὴ χρόνον δυσελληνικὸς ἄνεμος ἔπνεεν εἰς τὴν Εὐρώπην. Δὲν ἐχρειάσθη καὶ πολὺς καιρὸς μετὰ τὴν πτῶσιν του διὰ νὰ καταληφθῇ ἡ Ἑλλὰς. Το Μεσολόγγι πίπτει τὴν 11ην Ἀπριλίου 1826 καὶ ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἡ μὲν Στερεὰ Ἑλλὰς περιέρχεται εἰς χεῖρας τοῦ Κιουταχῆ, ἡ δὲ Πελοπόννησος σφραδάζει ὑπὸ τὴν πτέρναν τοῦ Μπραΐμη. Ὁ Γάλλος ναύαρχος δὲ Ριγνὶ εἰς τὴν περὶ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναβαρίνου ἔκθεσίν του γράφει. «Λυπηρὸν δὲν εἶναι νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδαμοῦ ἄλλοθι ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου εὔρεν ὁ Μπραΐμης σταθερὰν ἀντίστασιν», ὁ δὲ μεσολαβήσας χρόνος διέλυσε τὴν ἀδυσώπητον ἱεράν συμμαχίαν, ἐμάλαξε τῆς ἐπισήμου Εὐρώπης τὴν καρδίαν καὶ ἐνεψύχωσε τοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ πνεῦμα καθ' ὅλον τὸν παλαιὸν καὶ νέον κόσμον καὶ πλούσια βοηθήματα εἰσέρρευσαν εἰς τὸ πτωχὸν ταμεῖον. Καὶ ὅταν ἔγινε σκέψις ἀπὸ τὰς Δυνάμεις νὰ ἐλευθερωθῇ μόνον ἡ Πελοπόννησος, ὁ Λόρδος Πάλμεστρων ἀγορεύων εἰς τὴν Βουλὴν ἀνύψωσε το Μεσολόγγι εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τῆς προγονικῆς μας δόξης καὶ ἀπεδοκίμασε τὴν ὀροθετικὴν γραμμὴν, ἡ ὁποία δὲν θὰ περιελάμβανε καὶ αὐτό.

Τὸ βιβλίο διαμορφώθηκε σὲ ψηφιακὴ μορφή ἀπὸ ἀντίτυπο
γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἰστοσελίδας www.pentalofo.gr

www.pentalofo.gr